

АДРЕСАНТНІСТЬ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті схарактеризовано адресантність поетичного тексту Тараса Шевченка в аспекті виявлення особливостей задуму і настанов поета, спрямованих до адресата, та вираження їх у мовностилістичних засобах.

Ключові слова: текст, дискурс, адресантність, модальність, інтенція тексту, оцінка, внутрішнє мовлення.

Текст – це «цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно організована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури» [8, 559–600]. У мовознавстві виокремлюють гносеологічний, власне лінгвістичний, психологічний і прагматичний аспекти тексту. Прагматичний підхід ґрунтується на аксіологічності, тобто на принципі дослідження, спрямованому на вияв ціннісних орієнтацій мовця й відображення їх у мовленні модальністю суб'єктивної (авторської) оцінки або адресата. Аксіологічність визначає ціннісно-естетичну вартість тексту у семіотичному універсумі культури, етносу чи цивілізації [8, 19].

У сучасній лінгвістиці спостерігається посилена увага лінгвістів до проблем, пов'язаних із текстотворчими процесами, виявленням ролі людини в мовленнєвій діяльності, характеру світобачення мовця, його ціннісних орієнтирів у відображенні картини світу.

У статті поставлено за мету виявити особливості текстотворчої діяльності Тараса Шевченка, з'ясувати характер його інтенційних потреб та втілення їх у різнорівневих мовних засобах.

У потрактуванні тексту приймаємо комунікативно-орієнтований підхід до вивчення комунікативної спрямованості та інтенційно-прагматичної здатності автора формувати висловлення (текст).

Оскільки мова як функціональна система акумулює етнонаціональну специфіку та культурно-історичний досвід її носіїв у процесі використання мовних одиниць, то завдання лінгвістичного аналізу художнього тексту полягає у виявленні світоглядно-естетичних орієнтирів автора, з'ясування характеру зв'язку тексту й особистісної свідомості адресанта та адресата з кодом культури в її розвиткові у просторі і в часі.

У лінгвопрагматиці акти мовлення інтенційно й ситуаційно зумовлені потребою мовця викликати певну реакцію. Адресантність, за визначенням О. О. Селіванової, як текстова категорія «представлена вбудованою до тексту програмою адресованості гіпотетичному читачеві, яка повинна сприяти оптимізації розуміння й інтерпретації тексту реальним читачем» [8, 512]. Адресантність протиставлена категорії адресатності як такої, що виходить за межі тексту й представлена текстово-дискурсивно.

Серед різних типів загальних і конкретних оцінок для автора поетичного тексту найвиразнішими аксіологічними ознаками у лінгвістиці виділяють: естетичну, що є реакцією на дійсність (за ознакою *прекрасне/потворне*), й етичну, яка ґрунтується на нормі моралі (моральний/аморальний), тісний зв'язок із якими виявляють аксіологічні концепти дій людини: думка, намір, мотив, воля, бажання, необхідність, потреба тощо (Н. Д. Арутюнова, Ф. С. Бацевич, А. П. Загнітко, І. І. Ковтунова, Н. М. Кожина, Т. В. Радзієвська, С. В. Шабат-Савка та ін.).

Як відомо, у побутовій картині світу в кожного народу наявні свої, етнічні, оцінні переваги. В українців домінантні позиції займає протиставлення «добро – зло», яке, за словами О. О. Тараненка, є універсальною, базовою опозицією в царині етичного і в побутовій свідомості і майже накладається на протиставлення «права» (істина) – «неправа» [10, 134]. До речі, у свідомості Тараса Шевченка ця опозиція ширша: «права» - «неправа» осмислена ним як «воля – неволя».

Породження поетичного тексту ґрунтується на домінації прагматичної інтенції суб'єкта мовлення (адресанта), реалізованої у безпосередньому, прямому внутрішньо рефлексивному діалозі свідомості адресанта у формі розмови «сам із собою», «про себе», що розкриває його пізнавальні й світоглядні настанови й емоційно-оцінні смисли. За словами В. Д. Шинкарука, «модальність речення прямо залежить від інтенції мовця і має прямий стосунок до прагматичного аспекту речення» [14, 20]. У Шевченковому тексті індивідуально-авторська позиція відображена в оцінках реальності/ірреальності відповідно до осмислення ситуацій схвалення/несхвалення життєвих соціальних, моральних та інших засад, пропущених через мозок і серце поета.

З позицій кваліфікації семантики тексту найважливішим його компонентом лінгвісти називають дискурсивне мислення – хід думок, їхню послідовність, зв'язок дій, тобто дискурс у плані породження мовлення (тексту, що здійснюється паралельно з реалізацією комунікативної стратегії особи, яка породжує текст [О.І.Москальська, В.О.Звягінцев та ін.]. У плані психологічної характеристики мовлення дослідники визначають наявність трифазової структури мовленнєвих дій: фазу планування, фазу здійснення і фазу контролю. Фаза планування пов'язана з формуванням інтенції тексту, яка опосередкована мовленнєвим

суб'єктивним кодом і формується як задум (програма) висловлення. За словами М. Ф. Алефіренка, сигніфікативний аспект тексту мовленнєво-мисленнєвої інтерпретації відповідає денотативній ситуації, тобто місцю людини у співвідносному ряду «*позамовна дійсність – діяльність – думка – мова*», з-поміж яких особливе значення у смислотворенні тексту має мовленнєвомисленнєвий етап пізнання світу. На цьому етапі формування семантики тексту керують два чинники: комунікативний намір (задум) суб'єкта мовлення (автора) і фонові знання комунікантів (адресанта й адресата мовлення), відповідно з якими відбувається добір лексичних засобів і граматичних моделей речень, з яких складається текст [1, 305-306].

Вербалізаційне розгортання думки (ідеї, настанови) реалізується на принципі адресантності об'єктивних і суб'єктивних смислів, що ґрунтуються на індивідуальному й соціальному досвіді автора.

На етапі створення семантики тексту особливе значення має мовленнєвомисленнєве пізнання світу, на якому визначається комунікативний намір мовця (суб'єкта, автора) з урахуванням фонових знань комунікантів (адресанта й адресата мовлення) [1, 304-305].

За словами А. Н. Леонтєва, «мотиви відкриваються свідомості тільки об'єктивно, шляхом аналізу діяльності, її динаміки, суб'єктивно ж вони виступають лише в непрямому вираженні – у формі переживань, бажань, устремлень до мети» [7, 204].

Комунікативно-прагматичний підхід до потрактування тексту дає змогу з'ясувати функції тексту як знакового посередника між автором і читачем, а вербальну комунікацію розглядати як складний процес взаємодії свідомості адресанта й адресата (Ван Дейк 1989, Почепцов 1987, Радзієвська 1993, Баранов 1993).

У внутрішньому мовленні як превербальному етапі породження мовлення формується схема майбутнього висловлення. За Л. С. Виготським, етап внутрішнього мовлення – це рух від думки до мовлення, динамічний процес перетворення предикативного та ідіоматичного мовлення у синтаксично розчленоване і зрозуміле для інших [4, 353].

У поетичному тексті І. І. Ковтунова виділяє кілька процесів його творення: 1) чуттєве сприймання, споглядання описуваної картини світу в момент мовлення (моделюється ситуація «*Я – тут – зараз*»; 2) адресантність мовлення (діалог із собою, з іншою особою, зі світом); 3) емоційно-вольові імпульси мовця (бажання/небажання, щоб щось відбулося, позитивне/негативне оцінне ставлення до об'єкта характеристики); 4) предикація як психологічний акт, що має перебіг у внутрішньому мовленні [6, 4-5]. За визначенням дослідниці, поетичне мовлення в рамках тексту виступає як образ спонтанного процесу внутрішнього мовлення і як модельована структура внутрішнього світу людини у її взаємодії з зовнішнім світом [Там само].

Дослідники комунікативного синтаксису (Дж.Остін, Дж.Серль), визначають мовленнєвий акт як складний процес, який полягає в тому, щоб виголосити членоподільні звуки, побудувати зі слів висловлення за правилами граматики, надавши йому смислу і референції [9, 179-202]. Мовленнєві акти (дискурс, текст) спрямовані до адресата з орієнтаційною функцією – вплинути на співрозмовника не тільки змістом, а й досягти з ним взаєморозуміння. Оскільки текст як спосіб відображення дійсності є одночасно продуктом діяльності індивіда й продуктом певної епохи, то він адресується передусім сучасникові. Зрозуміло, що в аналізі художньої цінності твору важливо сприймати його в своєму часі. Однак художній твір, який дістає всенародне визнання, зберігає свої цінності на віки. До таких шедеврів належать поетичні твори Тараса Шевченка, чимало з яких покладено на музику, перекладено багатьма мовами світу.

Когнітивна психолінгвістика виходить із положення про те, що в своїй діяльності людина набула досвіду орієнтації в реальній дійсності, створила систему образів світу і виробила вербальну базу мовлення. Специфіка різних типів комунікативних процесів відповідає типовим ситуаціям і корелює із фрагментами образів світу у мисленні людей [15, 169-174].

У поетичному тексті як мовній комунікації взаємодіють усі складові: автор повідомлення (адресант), читач (адресат), власне повідомлення, контекст, особливості контакту (інтерації) та код повідомлення (за схемою мовної комунікації Р.Якобсона). Відмінність мовної комунікації у поетичному тексті порівняно з текстами художньої прози полягає, насамперед, у способі комунікації – застосуванні діалогічного внутрішнього мовлення «з собою», «про себе», в розмові з Богом, душею, з іншим адресатом, з народом, з цілим світом.

Словесно-виразовий фонд «Кобзаря» Шевченка ґрунтувався на лексичних засобах, на народнорозмовних, пісенних засобах та інших фольклорних джерелах української мови. Усі ці багатства лексики і фразеології, викристалізувалися і заграли яскравими барвами в його мовотворчості.

Вербалізаційне розгортання думки поета, його ідей, настанов ґрунтується на вираженні глибокого патріотизму, оскарженні ним долі українського народу перед Богом, бо вірить, що він може покарати винних: *А ти, всевидяче око! Чи ти дивилася звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих, Як мордовали, розтинали І вішали?.. («Юридичний»)*. Поет вступає в діалог із царями-людожерами:

*А потім з вас, щенят зубатих, Зробились левища. Людей! Незлобних
Праведних дітей, Жрете, скажені... Мов шуліка хватає в бур'яні
Курча, Ключе і рве його («Подражаніє Іезекілю»).*

Функційно-експресивна організація політичного тексту Шевченка соціально спрямована на заперечення колоніального становища України, гноблення народу. Поет звертається до соціуму як суспільного адресата, але переважно апелює до Бога у формі запитань:

*Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розкажуть
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна.
А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать? («Іржавець»).*

Поет звертається до Земляків із закликом не забувати свою історію – козацьку вольність, бо його серце крає те, що він самотній, як юродивий, марно сльози тратить. Заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла. В калюжі в болоті серце прогноїла І в дуплі холодних гадюк напустила... («Юродивий»). Заклик як мовленнєвий акт сприяє досягненню ідеалів якщо не відразу, то в прийдешньому. Глибинні почуття любові до України торкають струни серця кожного українця. Домінантою в зверненні до Бога виступає молитва:

*О милий Боже з України! Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!...*

Мова як функціональна система акумулює етнонаціональну специфіку і культурно-історичний досвід її носіїв у процесі використання мовних одиниць. Вибір мовних засобів у поетичному тексті зумовлений світоглядно-естетичними орієнтирами адресанта.

Сила поетичного слова Тараса Шевченка полягає у надзвичайній майстерності використання одиниць усіх рівнів мови, яка ґрунтується на оцінній семантиці. Насамперед виразно виступає вираження оцінки дій, явищ за інтенсивністю вияву у дієслівних предикатах. Дієслова-інтенсифікати передають категорійну семантику в широкому контексті у єдності з різними мовними засобами. Наприклад:

*Може, зійдуть і виростуть [мої слова правди] і виростуть Ножі обоюдні, Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне... І вицідять сукровиту, І наллють живої Козацької тії крові, Чистої, святої!!!
Посилує інтенсивність вияву дії чи стану лексичний і синтаксичний повтор дієслів-інтенсивів: ...**ридають, Ридать і долю проклинать, і сивить, кленучи** («Неофіти»).*

Модальність поетичного тексту виражається засобами усіх рівнів мови – лексичного, морфологічного, синтаксичного, фонетичного (супрасегментними засобами) та стилістичними. У поетичному тексті переважає суб'єктно-оцінна модальність, яка передає глибинну структуру авторського мовлення на етапах формування думки й подальшого комунікативного розгортання її, на основі якого вибудовується повна картина поетових устремлень, ідеалів і поклику серця.

Закладену в семантиці дієслова здатність виражати інтенсивність дії засобом афіксів (префіксів, конфіксів) поет актуалізує через використання дієслівних предикатів дії, мислення, мовлення, на значення яких нашаровуються конотативні оцінні смисли.

Характерною ознакою текстових фрагментів, формування яких передбачає вираження категорійної семантики інтенсивності, є всеохопність матеріальних засобів її вираження: фонетичних, лексичних, словотвірних, прийомів лексичного і синтаксичного повтору, фігур еліпсису, антитез, питальних і спонукальних побудов із відповідним інтонаційним оформленням та ін. Це проілюструє один із фрагментів з поеми «Сон»: *Дивлюсь, цар підходить До найстаршого та в пику як затопить!.. Облизався неборака; Та меншого в пузо – Аж загуло!.. А той собі Ще меншого туза Межи плечі; той меншого, А менший мало, А той дрібних.*

У центрі фрагмента цієї побудови використано дієслово зі значенням «сильно вдарити», замінене синонімічним зворотом «затопить в пику». Цю фразу з переносним значенням у побутовому вжитку як негативну, зневажливу у подальших рядках змінює предикат і об'єкт, на який припадає удар (*в пузо*); (*Ще меншого туза*) та уведений семантичний компонент градації статичної ознаки учасників мордобойою за

соціальним станом: *той меншого, А менший малого Межи плечі, А той дрібних*. Відтінки різної інтенсивності допомагають реалізувати підсилювальні частки: *як затопить; ще меншого туза та паузація, зумовлена еліпсисом предиката*.

Актуалізують і посилюють відчуття переживання поета риторично-питальні та спонукальні речення: *А тому, тому на світі, Що йому зосталось, Кого батько і не бачив, Мати одиуралась? Що зосталось байстриюкові? Хто з ним заговорить?... («Катерина», с.40); Доле, де ти ! Доле, де ти? Нема ніякої! Коли доброї жаль, Боже, То дай злої! Злої!* («Минають дні, минають ночі...»).

Широко використовує поет і порівняльні звороти, створюючи художній образ у народному дусі, наприклад: *Чи доля так оце зробила? Чи мати Богу не молилась, Як понесла мене? Що я – Неначе лютия змія Розтоптана в степу здихає, Захода сонця дожидає* («Хіба самому написать...»).

Епіцентром спілкування «мовлення з собою» є мовець – **Я**, який виражає власні думки, переживання. Уведені в текст фрагменти такого внутрішнього мовлення передають авторські почуття.

За словами Олесея Гончара у «Кобзарі» «поет висловив насамперед самого себе, свою особистість: від першого до останнього рядка книга виповнена індивідуальним поетовим почуттям. Тут його, Шевченків, темперамент, козацька вдача, його щира й беззахисна у своїй відкритості душа. Тут думки – ним вистражданні, кривди – ним пережиті, тут картини саме його, Тарасового, дитинства. І мова його, чистота її, і тільки йому властивий тембр голосу» [13, 7].

Глибинний зміст переживання поета-лірика експліковано у внутрішньому мовленні – уболіванні за долю сиріт, байстрият покриток, за долю України, поневолений український народ у царській Росії. Особливі муки його душі читач відчуває в рядках, де йдеться про перебування далеко за межами України, в засланні. У таких рядках адресантність думки сформульована на категорії повного заперечення – протесту, боротьби за права людини:

*Лічу в неволі дні і ночі І лік забуваю.
Тихенько, поволі, І четверту починаю
Книжечку в неволі Мережати, — змережаю
Кров'ю та сльозами Моє горе на чужині,
Бо горе словами Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи, Нігде на світі! Нема слов
Немає нічого. Нема навіть кругом тебе
Великого Бога! Нема на що подивитись,
З ким поговорити. Жити не хочеться на світі,
А сам мусиш жити («Лічу в неволі дні і ночі...»).*

Ці муки влучно передають надфразні єдності, побудовані на повторі заперечних конструкцій, що сприймаються читачем як надмірності внутрішніх переживань поета як безвиході, коли *...жити не хочеться на світі, а сам мусиш жити*.

Мовець, ставлячи конкретне завдання у певній комунікативній ситуації, урахує ступінь обізнаності адресата мовлення (прагматичну пресу позицію). Комунікативний намір адресата, за словами Ф. С. Бацевича, визначає внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення [3, 326]. М. Бахтін вважав, що опорою висловлення, крім авторського наміру, є сфера використання мови і відповідна їй типова модель побудови мовленнєвого цілого у певній соціально-культурній традиції. Однак із погляду функцій адресанта, за словами Ф. С. Бацевича, «здум мовця, який формує висловлення, пов'язаний з тим елементом висловлення, який полягає у відображенні основних потенцій мовних одиниць». Як «цільовий аспект із погляду мовця», коли мети досягнуто, він може розглядатися як «цільовий аспект з погляду слухача» [3, 15].

Семантика інтенсивності пронизує весь поетичний текст Великого Кобзаря – як складова індивідуально-авторського бачення світу; пропущена через свідомість і серце в емоційно-оцінних виявах болі, страждання за долю українського народу, та заклики і заповіт йому на майбутнє: *Борітеся – поборете!*

Оцінюючи пророчий пафос лірики Тараса Шевченка, Іван Дзюба наголошує на діалектологічному характері його рефлексії, яка «не тримається наперед намислених меж, увесь час долає саму себе, проривається зусбіч і через свою внутрішню муку приходиться до максимальної об'ємності й відкритості (тобто принципової незакінченості – як запит до майбутнього)» [12, 19].

Отже, адресантність поетичного тексту Тараса Шевченка – це натхненне, ціннісно орієнтоване звернення до українського народу з настановами, які не втрачають актуальності і сьогодні як виразники ідеї боротьби проти колонізаторської політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики : монография / Н.Ф.Алефиренко. – М. : Генезис, 2005. – 326 с.
2. Арутюнова Н.Д. Прагматика / Арутюнова Н.Д. // Лингвистический энциклопедический словарь. М. : Сов.энциклопедия, 1990. – С. 389-390.
3. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія /Ф.Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 236 с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский // Собрание починений : 6-ти т. – Т.2. – М. : Наука, 1982. – 234 с.
5. Дзюба І. Тарас Шевченко : життя і творчість / Дзюба І. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008 – 718 с.
6. Ковтунова И.И. Поэтическая речь как форма коммуникации / И.И. Ковтунова // Вопросы языкознания. – 1996. – №1. – С.3–13.
7. Леонтьев А.А. Психология общения. / А.А.Леонтьев. – М. : Наука 1997. – [изд. 2-е] – 387 с.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Лінгвістична енциклопедія / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля. – 2010. – 844 с.
9. Серль Дж. Референция как речевой акт/ перевод с англ. Т.В.Радзиевской // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Радуга, 1982. – [вып.13. Логика и лингвистика (Проблемы референции)]. – С.179–202
10. Тараненко О.О. Рец. на кн. : Коцюба З.Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному провербіальному просторі (від універсального до національного) / О. Тараненко. – Л. : ДП "Видавничий дім "Укрпол", 2010. – 472 с.
11. Шабат-Савка С.Т. Комунікативна інтенція автора поетичного тексту / С.Т.Шабат-Савка // Лінгвалізація світу : Теоретичний та методичний аспекти : [матеріалів між нар.наук.конф.]. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С.409–416.
12. Шевченко Тарас. Вибрана поезія. Живопис. Графіка. Київ / Шевченко Тарас. – Київ : Вид-во Мистецтво, 2007. – 608 с.
13. Шевченко Тарас. Кобзар / Т.Шевченко. – К. : Веселка, 1988. – 487 с.
14. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення / Шинкарук В.Д. – Чернівці : «Рута», 2002. – 271 с.
15. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / Штерн І.Б. – К. : Артк, 1998. – 335 с.

В статье дана характеристика адресантности поэтического текста Тараса Шевченко в аспекте выявления особенностей замысла и установок поэта, направленных к адресату, и выражения их лингвостилистическими средствами.

Ключевые слова: поэтический текст, дискурс, адресантность, модальность, интенция текста, внутренняя речь.

The article is dedicated to description of addressing of poetic text by Taras Shevchenko in the aspect of identifying features of poets intention and installation that are directed to the addressee and are expressed by linguistic and stylistic means.

Key words: the poetic text, discourse, adresantnost, modality, the intention of the text, inner speech.